

Milli ideya və “millət” ideyası

I məqalə

Milli ideyanın fəlsəfi

Yeni tarixi mərhələdə milli ideyanın müəyyən edilməsi fonunda “millət” ideyasının da fəlsəfi dərkinin əhəmiyyəti aydın görünür. Mövcud fəlsəfi araşdırma təcrübəsinə baxanda burada mürəkkəb və dərin dinamik bir fenomenin olduğunu görürük.

Məsələ onunla bağlıdır ki, milli ideya çoxaspektli semantik, fəlsəfi, siyasi-nəzəri və sosial-mədəni anlamı olan məhfumdur. Həm də milli ideyada toplumun (millətin) geosiyasi, tarixi və mədəni özəllikləri ciddi rol oynayır. Bütövlükdə, milli ideyanın toplumun dünyaduyumu, həyat fəlsəfəsi, strateji məqsədləri, tarixi, sosial-mədəni özəllikləri ilə sıx bağlılıqda formalaşması haqqında yekdil mövqe mövcuddur. Daha geniş kontekstdə isə onun dövlətçilik ənənəsi, lider-toplum münasibətləri, milli xarakter, fərdi və kollektiv identikliyin nisbəti, milli özşüür, dövlətçilik şüuru və etnik identikliklə qarşılıqlı bağlılıqda yarandığını deyə bilərik.

Avropa və Rusiya filosofları bununla bağlı geniş araşdırmalar aparmışlar. Məsələn, indiki mərhələdə M.Hrox milli hərəkatın xarakter və məzmununu milli ideya ilə əlaqələndirir. O vurğulayır ki, bu zaman milli hərəkatı stimullaşdıran və yönəldən milli ideya konkret ölkənin tarixindən, sosial-psixoloji özəlliklərindən, mədəniyyətindən və milli özşüür tərkibində dövlətçilik şüurundan asılı olur.

Beləliklə, hər bir tarixi dövərdə milli ideya geniş anlamda geosiyasi və tarixi-mədəni xüsusiyyətlərin qarşılıqlı münasibətləri fonunda formalaşma bilər. Təbii ki, ümumfəlsəfi aspektdə məsələnin belə qoyuluşunun mənası vardır. Bununla yanaşı, söhbət konkret cəmiyyətdən gedəndə milli ideya kontekstində həm geosiyasi amilləri, həm də tarixi-mədəni özəlliyi ayrıca nəzərə almaq gərəkdir. Bu da məsələnin həm fəlsəfi, həm də praktiki reallaşma aspektini daha da aktualaşdırır.

Geosiyasi və tarixi-mədəni amillər

Milli ideya haqqında söylənilən fikirlər onu göstərir ki, o, toplumun mövcudluğunun geosiyasi və tarixi-mədəni şərtləri ilə sıx əlaqəlidir. Bu keyfiyyətdə milli ideya üçün meydana çıxan əsas suallardan biri konkret tarixi dövərdə tarixi-mədəni, yaxud geosiyasi amillərin həlledici rol oynaması ilə bağlıdır.

Onu da deyək ki, geosiyasi kontekst milli ideya baxımından heç də ikincidərəcəli amil deyildir. XIX əsrdə yaşamış T.Rasselin milli ideya ilə bağlı 1898-ci ildə yazdığı məşhur məqalədə geosiyasi kontekst ciddi surətdə nəzərə alınmışdır. Konkret olaraq, T.Rassel milli ideyanı, bütövlükdə, dövlətin və millətin təhlükəsizliyi ilə sıx əlaqələndirmişdir.

Eyni mövqə XX əsrin sonu və XXI əsrin ilk onilliklərində də geostrateqlərin və filosofların əsərlərində özünü göstərir. 1994-cü ildə Henri Kissincer yazır ki, hər bir dövlətin “həyatı əhəmiyyətli maraqları” mövcuddur. Dövləti əhatə edən “beynəlxalq aləmdə elə dəyişikliklər” baş verə bilər ki, “böyük ehtimalla milli təhlükəsizliyin dağılmasına səbəb olar”. Bu halda dövlət və cəmiyyət təhlükənin hansı formada olmasından asılı olmayaraq, ona qarşı durmalıdır.

Başqa bir nümunə kimi keçən əsrin sonlarında Rusiyada aparılan tədqiqatlarda yer aldığı fikirləri göstərmək olar. A.Ar-

batov yazırdı ki, “rus ideyası” milli ideya kimi rus milli xarakteri ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda, bu məsələ Rusiyanın geosiyasi durumu ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur. Hətta XX əsrin sonlarında rus milli ideyası daha çox geosiyasi amildən asılı hala gəlmişdir.

Milli ideya, milli kimlik və siyasi identiklik

Frensis Fukuyamanın milli kimlik və milli identiklik aspektində “siyasi identiklik” anlayışını təhlili milli ideyanın fəlsəfi anlamı baxımından maraqlıdır. F.Fukuyama müasir mərhələdə toplumsal miqyasda identikliyin siyasi və geosiyasi anamlar kəsb etdiyini vurğulayır və belə qənaətə gəlir ki, milli identikliyə saygılı münasibət həm də siyasi identikliyi beynəlxalq miqyasda qəbul etməyə imkan yaradır. O yazır ki, “öz identikliyinə saygılı yanaşma və etiraf etməyə tələbi universal anlayışdır” ki, bu da müasir dünya siyasətində “çox şeyi əhatə edir”.

Belə görünür ki, F.Fukuyama kollektiv identikliyi qəbul etməni müasir dövlətçilikdə mühüm fenomen hesab edir. Bu yanaşma çərçivəsində özlüyündə milli identikliklə siyasi identiklik və milli ideya sıx bağlı görünür. Onun fəlsəfi təməli kimi, F.Fukuyama “öz ləyaqətini daxilən duyma” ilə həmin ləyaqəti ətraf aləmə qəbul etmə arasında sıx əlaqənin olmasını bildirir.

Buradan F.Fukuyama identikliyin müəyyən edilməsini XXI əsrdə dünya siyasətində ciddi hadisə kimi təqdim edir. Bu mənada o, identikliyin hətta “solçuluq” və “sağçılıq”dan daha çox cəmiyyət və dövlətin ümumi obrazını müəyyən etdiyini ifadə edir.

Nəhayət, “inkışaf etmiş milli identiklik” “etnomillətçiliyə” yuvarlanırsa, bir növ cəmiyyət və deməli, milli ideya formalaşdırır, başqa struktur-funksional özəllik kəsb edərsə, fərqli milli ideya formalaşdırır.

Frensis Fukuyamanın bu ideyaları Qərbdə maraqla qarşılanmışdır. Bütün hallarda tədqiqatçılar milli və siyasi identiklikdə geosiyasi və tarixi-mədəni amillərin qarşılıqlı əlaqəsini inkar etmirlər.

Milli ideya və “millət” ideyası anlayışı

Yuxarıdakı fikirlərdən belə çıxır ki, hər bir ölkənin konkret tarixi mərhələdə milli identikliyinə tarixi-mədəni amillər ciddi təsir edir. Bu proses müxtəlif aspektlərdə həmin dövrün geosiyasi xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərir. Məhz buna görədir ki, eyni tarixi mərhələdə müxtəlif ölkələrin milli ideyaları bir-birindən fərqlənirlər. Bu özəllik hətta eyni regionda yerləşən iki qonşu dövlətə xas ola bilər.

Tarixi-mədəni kontekstdə milli ideyanın fəlsəfi dərki üçün əhəmiyyətli olan bir özəlliyi vurğulamaq gərəkdir. Filosoflar “milli ideya” ilə “millət ideyası” arasında fərq qoyurlar. Bu anlayışlar ilk baxışdan bir-birinə sinonim kimi görünür, lakin dərindən varanda aralarında ciddi mənə fərqlərinin olduğu üzə çıxır. Həmin fərqlər məhz toplumun tarixi-mədəni təkamül bağlılığında dərki zamanı özünü göstərir.

Bu baxımdan ingilis tarixşünası Benedikt Andersonun millətçiliklə və millətlə bağlı maraqlı araşdırmasına baxmaq olar. B.Anderson, ümumiyyətlə, “millət” anlayışını təxəyyülün məhsulu hesab edir. Kollektiv zəka özü haqqında “millət anlamını” yaradır. Reallıqda bunun belə olub-olmadığı isə tam aydın deyildir. Əslində, burada ingilis tədqiqatçı hər bir toplumun özünün daxili tarixi-mədəni dinamikası olduğuna işarə edir. Toplum özünü həmin çərçivədə dərk edir. Bu özünüdərk digərlərindən

fərqlənir. Ona görə də “millət” konkret şərtlər daxilində hər şeydən öncə ideyadır.

Belə alınır ki, “millət” ideyası tarixi sosial-mədəni varlığın aktual anlayışlarından biridir. Müasir sosial-mədəni varlıq kontekstində “millət” ideyası milli ideyadan etno-mədəni identiklik aspektində fərqlənir. Milli ideya baxımından da məsələnin maraqlı və aktual tərəfi həmin məqamla əlaqəlidir. Səbəbi milli ideyanın “milliliyi”nin hansı məzmun, forma və məqsəd alması ilə bağlıdır.

Bunun təməlinə isə milli ideyanın “millilik” xüsusiyyətinin “kültür varisliyi” və “sivil özünəməxsusluğu”ndan qaynaqlanması dayanır. Bununla, “milli ideya” və “millət” ideyasının mümkün qarşılıqlı müqayisəsinin ortaq idraki (koqnitiv) sahəsini müəyyən etmək mümkün olur: vurğulanan anlayışlar tarixi sosial-mədəni gerçəklik fonunda toplumun mədəniyyət varisliyi (və ya kultür dəyərlərinin irsiliyi) ilə sivil özünəməxsusluğunun vəhdəti sərhədləri daxilində konkret məzmun alırlar.

Milli ideyanın formaları

Aydındır ki, müəyyən səbəblərdən bir cəmiyyət məhdud radikal ultramillətçi milli ideya formalaşdırır, digərləri sırf dini maraqlara görə milli ideyaya məzmun verir (onlar, adətən, özünü böyük sayan dövlətlərdə olur və uzaq strateji məqsədə xidmət edir), bir başqa dövlət isə demokratik müstəvidə yerli (milli) dəyərlərlə bəşəri dəyərlərin (qlobal, beynəlxalq, multikultural) sintezi kontekstində milli ideya müəyyən edir. Dünya tarixində rast gəlinən bir neçə nümunənin təmsalında milli ideyanın vurğulanan növlərini görmək olar.

Ultramillətçi milli ideya faktiki olaraq eyni ruhda dərk edilən millət ideyasından qaynaqlanır. Filosoflar bunu cəmiyyətin tarixin gedişində özünü itirməmək üçün müraciət etdiyi və sosial-mədəni praktikanın özəlliyi ilə izah edirlər. Əgər bu praktikada qərəzli və başqalarına yönəlik aqressiv elementlər varsa, toplumun özünün millət haqqında təsəvvürlərində mütləq radikal ultramillətçi məqamlar üstünlük təşkil edəcəkdir. Məsələn keçən əsrin başlanğıcında alman cəmiyyətində qisas amili üzərində dövlətin inkışaf etdirilməsini göstərmək olar.

Almanlar öncəki tarixi mərhələlərdə Avropanın bir sıra dövlətlərindən zərbələr aldıqlarından XIX-XX əsrlərdə qisas duyğusu üzərində toplumsal sosial-psixoloji dəyişikliklər etdilər. Nəticəsi o oldu ki, XX əsrdə iki dəfə dünya savaşına qatıldılar və hər ikisində məğlub oldular.

II Dünya savaşında A.Hitlerin ideologiyası sırf ultraradikal, qisasçı və məhdud etno-mədəni xüsusiyyətlərə əsaslanırdı. Bunun təzahür forması faşizm oldu və dünya tarixində bu məsələyə görə almanlar müsbət olmayan imicə sahib oldular. Lakin kökdən alman toplumunun yaradıcı etnomədəni və sivil keyfiyyətləri K.Adenauerə imkan verdi ki, XX əsrin ikinci yarısında milli ideyanı yeniləşdirərək “barış strategiyası” tezisi müstəvisinə gətirə bilsin. Bu barədə Henri Kissincer XX əsrin dünya strategiyalarına həsr edilmiş əsərində vurğulayır.

Erməni ultramillətçiliyi

Kiçik dövlət olan Ermənistan başqa məzmun və formada millət ideyasından milli ideyaya keçid etmişdir. Ermənilər uydurma müstəsna qənaətlə əsasında “ən qədim dini və mədəni millət” xülyasına uymuşlar. Bu əsasda onlar “hər bir qonşudan daha yaxşıyıq” xəyalına qapılmışlar. Nəticədə, “soyqırım” nağılı əsasında qonşu ölkələrə, mədəniyyətlərə, dövlətlərə qarşı radikal ultramillətçi baxışlar qazanmışlar.

Onlar almanlardan fərqli olaraq, toplum kimi təməldən güclü yaradıcılıq və dünyəvilik keyfiyyətlərinə malik olmadıqlarından millət anlayışında və milli ideyada hələ də radikal ultramillətçi mövqeni tərk edə bilmirlər. Konstitusiyalarında hələ də qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları qalmaqdadır. Hətta təhlükəsizlik doktrinalarında Azərbaycan Gəncə şəhərinə iddia yer almışdır.

Milli ideyanın ultramillətçi formasından fərqli növləri də vardır. Onlar dini təsəvvürlərə dayanan milli ideya və demokratik dəyərlərə söykənən müasir və sivil xarakterli növləridirlər. Dini təsəvvürlər üzərində bərqərar olan milli ideyaya nümunə olaraq Avropa dövlətlərini və Rusiyanı göstərə bilərik. Onlardan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası demokratik dəyərlərə söykənən müasir və sivil xarakterli milli ideya formalaşdırır. İndi Azərbaycan hakimiyyəti və cəmiyyəti yeni tarixi mərhələ üçün belə milli ideyanı formalaşdırır.

(ardı var)

Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfə elmləri doktoru